

“Male” religijske manjine u sistemu verske nastave u BiH: između nevidljivosti i negativnih stereotipa

Zlatiborka Popov Momčinić

Zlatiborka Popov- Momčinić

je rođena u Vršcu, 13.10.1975. Studij sociologije je završila na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Radila je u nevladinom sektoru i lokalnim medijima, a od 2004. kao asistent na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo, gde je i magistrirala sa temom Politička kultura u periodu tranzicije. Objavila je više članaka iz oblasti sociologije politike i sociologije religije, kao i u koautorstvu knjigu Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini (sa dr. Dragoljubom Knetom). Oblasti njenog naučnog i istraživačkog interesovanja su demokratija i politička kultura, političke ideologije, religija i politika, protestantizam.

1. Apstrakt	2
2. Uvod	2
2.1. Kontekst problema - religija/e i verska nastava u BiH	3
2.2. Definicija problema - isključenost „malih” verskih manjina iz obrazovnog sistema verske nastave u javnim školama	4
2.3. Metodologija i ograničenja studije	5
2.4. Vodič kroz studiju	6
3. Opis problema	6
3.1. Pozadina problema - Bosna i Hercegovina kao restriktivno multikulturalno - multireligijsko društvo	6
3.2. Isključenost „malih” verskih manjina iz postojeće versko-obrazovne politike	7
3.2.1. Dostupnost verske nastave u državnim školama za “male” verske manjine	8
3.2.2. Slika o sebi “malih” verskih manjina	9
3.2.3. Slike o malim verskim zajednicama u nastavnim planovima tri dominantne konfesije	10
3.2.4. Tolerancija i pluralnost u perspektivi dominantnih konfesija	11
4. Policy alternative	12
4.1. Okvir analize	12
4.2. Alternativa 1: Održavanje postojeće versko-obrazovne politike	12
4.3. Alternativa 2: Uvođenje nekonfesionalnog predmeta u državnim školama	13
4.4. Alternativa 3: Državno doniranje verske nastave za religijske manjine u njihovim zajednicama	14
5. Zaključci i preporuke	15
6. Prilog	16
7. Literatu	17

1. APSTRAKT

Ova policy studija bavi se problemom verskih zajednica koje ne pripadaju u dominantne tri, a koje su na različite načine marginalizovane, diskriminisane i nevidljive u bosansko-hercegovačkom društvu. Njihova deprivilegovana pozicija manifestuje se u okviru postojeće politike verske nastave u državnim školama, koja je konceptualizovana da zadovolji interese tri dominantne religijske zajednice - Islamske zajednice, Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve. Oni koji pripadaju manjinskim zajednicama su na različite strane isključeni i ostavljeni po strani, kada je reč o verskoj nastavi u javnim školama. Predstavnici "malih" verskih manjina nisu bili uključeni u proces konceptualizacije i praktikovanja verske nastave, deca iz ovih zajednica su onemogućena da upoznaju svoju kao i druge religije za vreme školskih časova, izložena su različitim oblicima stereotipa u udžbenicima dominantne tri konfesije, i ta njihova isključenost ima tendenciju da se proširi i na druge životne sfere. Istraživanje sprovedeno za potrebe ove policy studije, bazirano na kvalitativnoj metodologiji, potvrdilo je ove činjenice. Bez uključivanja manjih verskih zajednica u sistem religijskog obrazovanja, Bosna i Hercegovina će ostati restriktivno trokonfesionalno, umesto otvoreno i pluralno društvo.

Da bi se odredila opcija koja bi prevazišla postojeću i neodgovarajuću obrazovnu politiku, tri policy alternative su istaknute i elaborirane u ovoj studiji. Prva ostaje u okviru postojeće obrazovne politike, kao što je objašnjeno u poglavlju u kojem se definiše problem studije i istraživanja, i ne omogućava da se uzmu u obzir potrebe manjih verskih zajednica. Druga opcija bazirana je na principima po kojima se verska nastava u javnim školama treba oblikovati u okviru koncepta ljudskih prava i principa kao što su: nepristrasnost, objektivnost, interdisciplinarnost i refleksivnost. Ovaj pristup primenjen je u OEBS-ovom projektu *Kultura religija* i sprovodi se kao pilot projekat u nekoliko srednjih škola. Međutim, uzimajući u obzir da manje verske zajednice nisu participirale u ovom projektu, koji uz to ostavlja po strani problem verske nastave u osnovnim školama, ova opcija zapravo nije prava solucija za problem koji je u fokusu ove studije. Treća opcija - državno doniranje verske nastave za verske manjine u njihovim zajednicama, bazirana je na principima pozitivne diskriminacije i prepoznate potrebe da se marginalizovane grupe trebaju tretirati drukčije, da bi se ohrabrila njihova inkluzija i participacija u demokratskom društvu. Opcija je bazirana na iskustvima koja su već primenjivana u nekim zemljama, u kojima se verskim manjinama pruža posebna podrška i pomoć u negovanju vlastite religijske kulture. Ove zajednice su zvanično priznate kao integralni deo društva i podstaknute su da komuniciraju sa drugima. Prihvatanjem ove opcije u okviru našeg verskog obrazovnog sistema, odnosno pomaganjem manjim konfesijama da organizuju religijsku nastavu u vlastitim zajednicama i priznavanje ove prakse kao integralnog dela zvaničnog obrazovnog sistema, država će pokazati minimum pravednosti, podstaknuće inkluziju ovih zajednica u društvo, i doprineće socijalnom poverenju između ovih i većinskih konfesija. Ova opcija je ostvarljiva u kraćem vremenskom periodu, ohrabruje i omogućava inkluziju deprivilegovanih religijskih grupa u obrazovni sistem, ne zahteva dodatne resurse ni promenu zakonske regulative, a institucionalni kapaciteti za njeno sprovođenje su već tu.

2. UVOD

Počev od samog uvođenja verske nastave u javne škole u Bosni i Hercegovini, novi nastavni predmet je postao izvor brojnih kontradikcija, vrućih debata i prouzrokovao je mnoga pitanja i dileme. Međutim, kako je uvođenje predmeta bilo ishitreno i odigralo se u ratnom periodu

(Popov & Ofstadt, 2006: 74), mnoga od ovih pitanja su gurnuta u stranu, a verska nastava je prevashodno organizovana da izađe u susret interesima trima dominantnim nacionalnim i/ili verskim zajednicama u različitim delovima zemlje. U takvoj konstelaciji, verska nastava je postala ispolitizovano pitanje, izvor kršenja ljudskih i prava deteta, a građanke i građani koji pripadaju manjinskim zajednicama su dodatno ranjivi. Mali broj pripadnika ovih zajednica u BiH (kao što su razne protestantske denominacije, jevrejska zajednica) čini ova kršenja teže vidljivim, što ih dalje dodatno pojačava i održava.

2.1. Kontekst problema - religija(e) i verska nastava u BiH

Da bi se stekao bolji uvid u probleme koje "male" verske manjine susreću u okviru BiH religijskog obrazovnog sistema, daće se kratak osvrt na status religije u sadašnjem društvenom okruženju kao i obrazovnom sistemu BiH. Bosna i Hercegovina je tokom devedesetih godina bila u ratnom vihoru, a sukobi su, takođe, imali i religijsku dimenziju. Kao što mnogi autori primećuju, rat u bivšoj Jugoslaviji nije bio u suštini verski jer nije u sebi sadržao elemente prozelitizma, ali je religija bila njegov kontekst i podtekst (Cvitković, 2004: 73). Kao što sociolog religije Milan Vukomanović navodi, religija je imala pomoćnu ulogu u ratu budući da je bilo lakše pomoću religije artikulisati dublje i složenije uzorke za mržnju i netoleranciju (Vukomanović, 2001: 97). Religija je, takođe, igrala značajnu ulogu u procesu izgradnje nacije i države, jer je ona glavno obeležje po kojem su se razdvajale etnički i jezički inače srodne grupe (Bošnjaci, Srbi i Hrvati). Na taj način, religije su ponovo zadobile značajnu ulogu u javnoj sferi, što je, takođe, potvrđeno i kroz praksu konfesionalne verske nastave u javnim školama. U svim zemljama sukcesorima nekadašnje SFRJ koje su uvele versku nastavu u javnim školama, ova se izvodi kao konfesionalni predmet. Izuzetak je jedino Slovenija u kojoj je, na osnovu ustavnih odredbi o strogom razdvajanju države i crkve, konfesionalna verska nastava onemogućena, uprkos žestokim protivljenjima Katoličke crkve. Alternativni predmeti ponuđeni su u Srbiji (Građansko obrazovanje) i u Hrvatskoj u srednjim školama (Etika). Međutim, u Bosni i Hercegovini nije ponuđena nikakva alternativa. Prema ovdašnjem zakonu, verska nastava je u nadležnosti verskih zajednica, one definišu ciljeve i zadatke verske nastave, metodiku i nastavne jedinice, objavljuju udžbenike i imenuju veroučitelje. S obzirom na činjenicu da je predmet konfesionalan i katihetski po karakteru, verska nastava u BiH "poučava veru" i "poučava u veri", tj. "podučava verovanja, identitet, i rituale sa stajališta vernika insajdera" (Kuburić & Moe, 2005: 4).

Ovakav konfesionalan pristup opravdavan je činjenicom da je prethodni sistem bio diskriminatorski budući da nije dozvoljavao versku nastavu u javnim školama, kao i nekim navodima iz deklaracija o ljudskim pravima i slobodama veroispovesti u kojima se naglašava sloboda vere, sloboda njene manifestacije, sloboda da se vera uči i da se bude podučavan u veri. Takođe, naglašavano je da mnoge demokratske zemlje praktikuju konfesionalnu versku nastavu u javnim školama, a pozivalo se i na pomalo naivnu veru da će verska nastava pomoći u prevenciji i lečenju mnogih socijalnih bolesti (kao što su alkoholizam, narkomanija, maloletnička delikvencija itd.) Različiti socijalni akteri borili su se za uvođenje konfesionalne verske nastave pri čemu su verski zvaničnici imali vodeću ulogu, što je na kraju rezultovalo u uvođenju konfesionalne verske nastave u javnim školama u BiH. Ukupna retorika, koja je favorizovala konfesionalnu nastavu, bila je bazirana na tzv. kulturalnom argumentu. Centralna tema u takvoj jednoj retorici je da će deca bez konfesionalne verske nastave biti lišena vlastitog kulturnog nasleđa i onemogućena da razviju vlastiti kulturni identitet, koji je duboko ukorenjen u religijskoj tradiciji. Sa druge strane, aspekti u vezi sa problemom verske nastave sistematski su zapostavljeni i previđeni, te je malo pažnje posvećeno mogućim problemima, neuspesima i kontraverzama

koje mogu da proizađu iz striktno konfesionalnog pristupa izučavanju religija u javnim školama. Kao što mnogi autori naglašavaju¹, uvođenje novog predmeta bilo je ishitreno, nije bilo praćeno adekvatnom javnom debatom, nisu uzeta u obzir mišljenja eksperata neteologa, nastavno osoblje nije adekvatno pripremljeno (naročito nije poznato sa modernim didaktičkim i pedagoškim obrazovnim metodama), a problemi kao što su segregacija između učenika različite religijske pripadnosti gurnuti su u stranu. Pritisak za uvođenje konfesionalne nastave u ime zaštite ljudskih prava se dobrim delom bazirao na površnoj interpretaciji deklaracija o ljudskim pravima, budući da se u njima ništa ne navodi o obavezama i/ili pravima da se religija izučava u javnim školama. Naglašavani su primeri evropskih zemalja u kojima postoji konfesionalna nastava, bez navođenja drukčijih praksi u nekim drugim evropskim zemljama. Zanimljivo je da mnoge zemlje sa konfesionalnim verskim obrazovanjem sve više teže da ga prilagode savremenim izazovima pluralizma verovanja, vrednosti i načina života (Kodelja & Bassler, 2007: 25). Suočavajući se sa raznim izazovima, kao što su: povratak religije i obnavljanje religioznosti u savremenom svetu, stalni razvoj pluralizma verovanja i neverovanja, pretnja mogućih konflikata na verskoj osnovi, uočeno je da verska nastava treba da prevaziđe usko konfesionalne granice. S tim u vezi, mnoge međunarodne organizacije (OSCE, UNHCR) sve više rade na promociji takvog jednog modela verske nastave koji će omogućiti društvenu inkluziju i ispuniti standarde o ljudskim pravima². Kako je Bosna i Hercegovina ratifikovala sve konvencije o ljudskim pravima, njena je međunarodna obaveza da ispuni ove standarde i da, umesto tro-konfesionalne države, postane religijski pluralno društvo.

¹ Kuburić & Moe, 2006; Grupa autora, 2007; Cvitković, 2004.

² Npr.: OEBS trenutno promovise Toledo vodeća načela o podučavanju o religijama i verovanjima u državnim školama.

2.2. Definicija problema - isključenost "malih" verskih manjina iz sistema verske nastave u javnim školama

U okviru gore opisanog, konfesionalnog karaktera verske nastave u javnim školama, građani koji pripadaju tzv. manjim konfesijama su na različite načine marginalizovani i diskriminisani. Neki autori čak tvrde da izvor diskriminacije leži u samom ustavu koji kao svoj integralni deo sadrži Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, ali ne obezbeđuje adekvatan mehanizam za zaštitu prava manjina³. Kada je reč o verskim pravima i slobodama, u Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini stoji da postoje četiri, istorijski utemeljene, "tradicionalne" verske zajednice (Islamska zajednica, Rimo-katolička, Srpska pravoslavna i Jevrejska) dok druge moraju obavezno imati priznanje pravnog statusa od države. Prema bosanskohercegovačkom sociologu religije Ivanu Cvitkoviću, Islamska zajednica, Srpska pravoslavna i Rimo-katolička crkva su pod posebnom zaštitom države jer dobijaju finansijsku pomoć (plate za veroučitelje, osiguranje) dok druge moraju same sebi da obezbede sva sredstva (Cvitković, 2006: 59). Izveštaj Američkog stejt dipartmenta (*American Department of State*) o verskim slobodama navodi da postoji diskriminacija prema pripadnicima i simpatizerima određenih vera koje se ne uklapaju u zvaničnu religijsku sliku. Diskriminacija "ostalnih" izražena je u verskom obrazovnom sistemu u javnim školama, kao i u drugim oblicima manifestacije religije u javnoj sferi - npr.: pastori protestantskih zajednica koje sam intervjuisala za vreme svog policy istraživanja nisu članovi Među-religijskog vijeća Bosne i Hercegovine, te se susreću sa različitim problemima prilikom registracije i povratka imovine nacionalizovane za vreme SFRJ. Kada je reč o verskoj nastavi u javnim školama, njihova diskriminacija se može videti na više nivoa. Predstavnici "malih" verskih manjina nisu uključeni u proces konceptualizacije i praktikovanja verske nastave (Grupa autora, 2007: 146). Deca iz ovih zajednica lišena su mogućnosti da upoznaju svoju i druge religije za vreme školskih časova (Kuburić and Moe, 2006: 162); izložena su različitim oblicima stereotipa u udžbenicima tri dominantne konfesije u BiH. Ova isključenost ima tendenciju da se proširi na druge sfere života.

³ Odnosno onih koji ne pripadaju trima konstitutivnim narodima, i koji se zvanično nazivaju „ostali“.

S tim u vezi, ova studija ima za cilj da se pozabavi glavnim problemima u vezi sa isključenosti malih verskih zajednica iz postojećeg obrazovnog sistema, kao i da predloži moguću alternativu koja bi pristupila ovom problemu na pravedan i proaktivan način.

2.3. Metodologija i ograničenja studije

Da bi se pokazala praktična utemeljenost studije, kratko ćemo prikazati njenu metodologiju. Kao što svako istraživanje ima svoja ograničenja, i ona, takođe, moraju biti prikazana radi postizanja principa objektivnosti na samom početku studije. Metodologija korištena u ovoj studiji može se definisati kao kvalitativna, s obzirom na činjenicu da omogućava istraživaču da stekne dublji uvid u problem istraživanja i s obzirom na činjenicu da korišteni indikatori spadaju, više ili manje, u tzv. "meki" tip (teže pogodan kvantifikovanju) (Grix, 2001: 63). Istraživanje je obavljeno uz pomoć dve kvalitativne tehnike za prikupljanje podataka: intervjua i analize sadržaja. Da bi se dobio dublji uvid u problem postojeće versko-obrazovne politike, naglasak je stavljen na nekoliko studija slučaja, s obzirom na činjenicu da se studija slučaja preporučuje kao organizaciona strategija kada se predmet istraživanja ne može jasno razgraničiti od svog konteksta, kao što je i slučaj sa "malim" verskim manjinama čiji se položaj mora istražiti u okviru šireg versko-obrazovnog konteksta u BiH, koji je uslovljen i određen od strane tri dominantne konfesije. Studije slučaja se, takođe, oslanjaju na postojeće prakse i iskustva i uvid u njih doprinosi promeni prakse (Blaxter, Hughes & Tight, 2003: 173), kao što je inače i slučaj sa tzv. policy istraživanjima. U okviru ove studije, naglasak je stavljen na isključenost protestantskih zajednica s obzirom da ove imaju mali broj vernika i izložene su različitim stereotipnim prikazima od strane tri dominantne konfesije.

Intervjui su obavljeni u Adventističkoj crkvi i Baptističkoj crkvi u Sarajevu. Najpre su intervjuisani pastori iz ovih zajednica zbog položaja koji imaju u verskoj zajednici, lakoće u artikulaciji vlastitih pogleda i osećanja, više izražene svesti o religijskoj situaciji u zemlji i postojećim versko-obrazovnim politikama, kao i zbog činjenice da će na taj način ostali vernici imati više poverenja i želje da se uključe u istraživanje. Intervjuisani su pastor Želimir Stanić iz Adventističke crkve u Sarajevu i pastor Tomislav Dobutović iz Baptističke crkve u Sarajevu, kao i roditelji učenika koji pohađaju državne škole u BiH i pripadnici su ovih zajednica⁴, i koji su želeli da ostanu anonimni. Intervjui su obavljeni tokom januara 2009. godine. Lista pitanja oko kojih su vođeni intervjui nalaze se u prilogu studije. Pitanja su definisana i postavljena da bi se uvidelo kako ove zajednice doživljavaju postojeći sistem verske nastave u javnim školama, na koji način su njihova ljudska prava ugrožena, kakve su posledice postojećih ograničenja u verskoj nastavi na njihov društveni status i osećaj ličnog dostojanstva, i koje moguće promene oni pretenduju u odnosu na postojeću obrazovno-versku politiku u javnim školama. Uzimajući u obzir da se neki opštiji zaključci ne mogu izvesti iz ovog malog uzorka, takođe su kontaktirane i neke druge zajednice putem telefona i mejla da bi se došlo do još relevantnih podataka o njihovom položaju u društvu i obrazovnom sistemu. Iako tzv. on-line intervjui nisu direktna zamena za tradicionalnu tehniku intervjuisanja, oni mogu poslužiti kao pomoćno sredstvo u istraživanju, naročito jer omogućavaju prevazilaženje vremenskih i geografskih ograničenja (Coombes, 2001: 121-122). Informacije ovim putem dobijene su iz Pentakostalne crkve-Zenica od pastora Daria Kapina i Baptističke crkve iz Novog Travnika od pastora Aleksandra Trajkovskog. Takođe, treba navesti da su pastori i vernici iz ovih zajednica dobro informisani o situaciji u zemlji. Budući da su mala grupa, međusobno su upoznati i često u kontaktu i posetama. Pastori iz ovih zajednica u toku "karijere" obično provedu nekoliko godina u jednoj lokalnoj crkvi a potom idu na službu u neko drugo mesto, i dobro su upoznati sa specifičnom situacijom skoro svake lokalne crkve u Bosni i Hercegovini. Iz tih razloga, fokusiranje na mali broj studija slučaja ima smisla i ne dovodi validnost podataka u pitanje.

⁴ U Baptističkoj crkvi intervjuisana su četiri vernika – roditelja, a u Adventističkoj pet.

2.4. Vodič kroz studiju

Ova policy studija urađena je u skladu sa *A Guide for Policy Advisers in Central and Eastern Europe*, čiji su autori Eoin Young and Lisa Quinn (Young & Quinn, 2003). Cilj studije je prikazati da se u okviru postojeće versko-obrazovne politike javljaju različiti problemi kada je reč o verskim manjinama, te da je neophodno aktivno zalaganje i nov pristup navedenom problemu. S ciljem adekvatnog i utemeljenog opisa problema, urađeno je empirijsko istraživanje, analizirani su različiti internacionalni dokumenti i preporuke, i različite versko-obrazovne politike u javnim školama. Moguće alternative postojećoj praksi su identifikovane za vreme istraživanja, uzimajući u obzir stavove i interese ciljane populacije, kao i analize drugih relevantnih istraživanja i obrazovnih praksi kada je reč o verskoj nastavi.

3. OPIS PROBLEMA

3.1. Pozadina problema - Bosna i Hercegovina kao restriktivno multikulturalno- multireligijsko društvo

Bez svake sumnje, Bosna i Hercegovina je multikulturalno društvo. Njena multikulturalnost uglavnom proizlazi iz religijskih različitosti, s obzirom na činjenicu da religije imaju glavnu ulogu u oblikovanju i preoblikovanju različitih grupnih identiteta. Jedna od glavnih uloga države je da omogući održavanje i reprodukovanje komunalnih identiteta i vrednosnih sistema različitih grupa. Međutim, kao što Kuburić i Mo primećuju, reč je o restriktivnom multikulturalizmu jer sistem teži da reprodukuje religijska verovanja i norme definisane od strane verskih hijerarhija, ali ne podržava sve religijske tradicije. "Počasno mesto" zauzimaju dominantna verovanja kao nosioci nacionalnog identiteta, vrednosti i solidarnosti (Kuburić and Moe, 2006: 166).

To je uglavnom postignuto kroz obrazovni sistem, ali i kroz druge sfere u kojima religija može da ostvari svoj uticaj (medije, kulturu, umetnost, itd.). Zanimljivo je napomenuti da mnoga građanska udruženja i fondacije koje rade na promociji verske tolerancije i religijskog dijaloga polaze od ovakvog restriktivnog pristupa. Kao što mi je u intervjuu istakao pastor Želimir Stanić iz Adventističke crkve u Sarajevu, ova crkva, koja je inače najbrojnija protestantska zajednica u BiH, nije pozivana da učestvuje u mnogim aktivnostima organizovanih u ime promocije međureligijskog dijaloga: npr. nemačka fondacija Konrad Adenauer Stiftung (Konrad Adenauer Stiftung), koja inače organizuje susrete mladih teologa iz BiH, nije pozvala protestantske teologe da učestvuju na tim susretima. Prema pastoru Staniću, štampani i elektronski mediji u BiH retko izveštavaju o aktivnostima protestantskih zajednica, a kada i izveste čine to površno i neprofesionalno, često izvlačeći izjave protestantskih pastora iz konteksta. Posavetovao me je da pogledam članak nedavno objavljen u *Nezavisnim novinama*, pod nazivom "Ne poštuju svece, obraćaju se direktno Bogu"⁵, a koji sam posle pronašla na internetu. Sam naziv članka upućuje na zaključak da mu je namera fokusiranje na neke prakse protestantskih zajednica (u ovom slučaju nepoštovanje svetaca) koje izgledaju "čudno" od strane dve dominantne hrišćanske konfesije u BiH, bez davanja objašnjenja o teološkim, filozofskim, sociološkim i sl. uzrocima zašto ove zajednice tako čine. Kada sam pročitala čitav članak moje početna pretpostavka se potvrdila. Date su šturu izjave predstavnika različitih protestantskih zajednica u obliku vrlo kratkih rečenica, bez daljih objašnjenja i van konteksta.

⁵ Taušan, Marija (03.01.2009). „Ne poštuju svece, obraćaju se direktno Bogu“, *Nezavisne novine*, preuzeto 8. januara 2009. sa: www.nezavisne.com/nedjeljnje/Vijesti/35089/Ne-postuju-svece-obracaju-se-direktno-Bogu.html

Sve gore navedeno potvrđuje tezu o postojanju Bosne i Hercegovine kao restriktivnog multikulturnog društva. Mnoge međunarodne preporuke ukazuju na negativne aspekte ovakvog, restriktivno definisanog multikulturalizma. Kao što se navodi u "Beloj sveci o interkulturalnom dijalogu - živimo zajedno jednaki u dostojanstvu" Saveta Evrope, multikulturalizam prouzrokuje shematsku koncepciju društva, u kojem su suprotstavljeni većina i manjina, prisutna je segregacija različitih zajednica i njihovo nerazumevanje, i dolazi do kršenja prava pojedinaca u okviru ovih zajednica (Council of Europe, 2008: 10). Ovaj pristup nije često u stanju da da prostor onima koji ne pripadaju najbrojnijim zajednicama, najkarakterističnijim grupama i identitetima. U Bosni i Hercegovini se svuda mogu primetiti negativne posledice ovakvog restriktivnog multikulturalizma, multikulturalizma u strogom smislu reči. U obrazovnom sistemu to se najočiglednije manifestuje u fenomenima kao što su: "dve škole pod jednim krovom", postojanje tri zvanična obrazovna sistema sa školama kao etničkim enklavama, fragmentacija obrazovnog sistema sa trinaest ministarstava za obrazovanje, problematičan sadržaj tzv. nacionalne grupe predmeta (OSCE, 2006) itd. Verska nastava, takođe, spada u nacionalnu grupu predmeta budući da se u BiH nacionalna pripadnost definiše na osnovu različite verske pripadnosti, a nacionalno i "sveto" su u udžbenicima tri dominantne konfesije prikazani kao povezani i isprepleteni (Popov-Momčinović, 2007). Konflikt i genocid na prostoru bivše Jugoslavije doprineo je stvaranju takve jedne percepcije identiteta u kojem se izjednačavaju stereotipne predstave o verskom i etničkom (Jackson, 2006: 52). Iz različitih razloga, postojeći sistem verske nastave je u funkciji održavanja status quo-a u društvu, naglašava razlike i podstiče barijere između različitih grupa, te socijalnu inkluziju i koheziju čini teško ostvarljivim. Nastavni planovi i programi tri dominantne konfesije naglašavaju vlastitu superiornost i "čistotu" u poređenju sa "drugima", a paradoksalno - daju malo pažnje onima od kojih su navodno superiorni. "Male" verske manjine posebno su ranjive i izložene različitim oblicima stereotipa jer nemaju poziciju u društvu sa koje mogu da zahtevaju svoja prava i da se predstave drugima. Ove grupe zbog toga trebaju poseban tretman da bi se ispravila ova nejednakost, koja rezultuje u njihovoj stvarnoj diskriminaciji. Da bi se bosanskohercegovačko društvo izgradilo kao demokratsko i inkluzivno niko ne sme biti marginalizovan i definisan kao autsajder. A to je upravo slučaj sa "malim" verskim manjinama u našem obrazovnom sistemu.

3.2. Isključenost "malih" verskih manjina iz postojeće versko-obrazovne politike

Kao što je napomenuto u uvodnom delu, isključenost malih verskih manjina u BiH može se posmatrati u različitim oblicima. Za potrebe ove studije njihova isključenost je istražena u sferi verske nastave u državnim školama. Isključenost je ispitivana na osnovu sledećih indikatora. Najpre, na osnovu dostupnosti verske nastave za ove zajednice u državnim školama, potom, njihovog vlastitog osećanja isključenosti i deprivacije, zatim na osnovu pažnje posvećene ovim zajednicama u kurikulumima tri dominantne konfesije i načina na koji su one predstavljene, i na kraju na osnovu prostora koji je dat važnosti verskog pluralizma, različitosti i promociji verske tolerancije od strane tri dominantne konfesije. Ovi indikatori isključenosti i marginalizacije mogu se detaljno analizirati u okviru postojeće versko-obrazovne politike, koja privileguje i toleriše samo konstitutivne većine. Kao što se može videti, fokus studije nije samo na položaju malih verskih manjina po sebi, već i na opštoj društvenoj klimi koja je najdirektnije oblikovana pod uticajem tri dominantne konfesije. Uzimajući u obzir sveopštu raširenost hiper-religioznosti i visok nivo konfesionalne identifikacije Bošnjaka, Srba i Hrvata širom zemlje (Vrcan, 2001), kao i izražen nivo pohađanja konfesionalne nastave (Krnetić, 2005), treba uzeti u obzir i način na koji ove zajednice tretiraju fenomene verskog pluralizma, verske tolerancije i slobode. One imaju prilično uticajan položaj u društvu i obrazovnom sistemu, i mogu i direktno i indirektno da utiču na odnos prema drugim zajednicama i pojedincima.

Pre predavljanja detaljnije analize isključenosti, najpre je potrebno osvrnuti se na međunarodne standarde i preporuke u vezi sa verskim slobodama, verskom nastavom i pitanju verskih manjina. Iako iz međunarodnih deklaracija i konvencija o ljudskim pravima nije sasvim jasno koji je oblik verske nastave najpoželjniji sa stanovišta zaštite ljudskih prava, svi ovi dokumenti naglašavaju obavezu negovanja tolerancije i nediskriminacije (Moe, 2005). S tim u vezi države uživaju izvestan stepen diskrecije kada je reč o verskoj nastavi, ali kao što eksplicitno stoji u mnogim dokumentima, bez obzira na oblik koji verska nastava ima, moraju se uzeti u obzir verske i obrazovne različitosti. Bilo koji oblik netolerancije u javnoj sferi je nedopustiv. Posebna pažnja je posvećena netoleranciji prema manjinama, s obzirom na činjenicu da su one često izložene različitim stereotipnim predstavama, stigmatizaciji i ne retko imaju ulogu "žrtvenog jarca" (Council of Europe, 2008: par. 132). Ovakvi stavovi prema manjinama mogu da izazovu ne samo gubljenje dostojanstva kod pripadnika manjinskih zajednica, već i da ih izlože pretnji i zastrašivanju (Council of Europe, 2008: par. 82). Mnogi dokumenti, takođe, striktno zabranjuju bilo kakav oblik diskriminacije, npr. u Deklaraciji o zabrani svih oblika diskriminacije na osnovu religije i religijskih uverenja navodi se da se dete mora zaštititi od svakog oblika diskriminacije na osnovu religije i verovanja. Ono se mora obrazovati u duhu razumevanja, tolerancije i saradnje među ljudima, mira i univerzalnog bratstva, poštovanja verskih sloboda i verovanja drugih. Na osnovu završnog dokumenta sa OEBS-ovog sastanka u Beču 1989. godine, države su obavezne da spreče i eliminišu diskriminaciju pojedinaca i zajednica na osnovu religije, neguju klimu tolerancije i međusobnog razumevanja, poštuju prava drugih da daju ili primaju versku nastavu individualno ili u zajednici sa drugima (OSCE/ODIHR, 2007: 29). Mehanizmi za zaštitu ljudskih prava takođe naglašavaju da su ograničenja verskih sloboda dozvoljena samo ako su zaista neophodna - u strogom smislu te reči, za zaštitu ljudskih prava. Ograničenja verskih sloboda dozvoljavaju se samo u okviru takozvanih užih interpretacija, a u skladu sa načelima ekstenzivnog tumačenja ljudskih prava (OSCE/ODIHR, 2007: 31). Da bi se stekao uvid u to koliko naše društvo teži ovim nediskriminatornim standardima u okviru versko-obrazovne politike, ispitani su sledeći indikatori koji najdirektnije reflektuju i mere položaj verskih manjina.

3.2.1. Dostupnost verske nastave u državnim školama "malim" verskim manjinama

Dostupnost (*accessibility*) je važan cilj i standard svakog obrazovnog sistema. Smatra se da je obrazovni sistem pravedan samo ako je dostupan svima. Dostupnost se u obrazovnom sistemu definiše kao nediskriminacija i kao fizička dostupnost svima (OSCE, 2006: 2). Iako je verska nastava u BiH, bar na deklarativnom nivou, uvedena radi zaštite verskih prava i sloboda, ona ne ispunjava standarde dostupnosti. Ona je organizovana samo za tri dominantne konfesije u BiH, tako da se slobode veroispovesti i verskog podučavanja definišu restriktivno, a bez adekvatne argumentacije. Iako su dobro "ušuškane" i zaštićene od strane države i uživaju podršku dominantnih političkih partija, tri većinske konfesije se, takođe, susreću sa teškoćama u sredinama u kojima su u manjinskom statusu kada pokušavaju organizovati versku nastavu. Na osnovu izveštaja *Američkog biroa za demokratiju, ljudska prava i rad* iz 2006. godine, škole organizuju versku nastavu u korist manjina samo ako "dovoljan" broj učenika date konfesije pohađa određenu školu - 15 učenika u Federaciji i 20 u Republici Srpskoj (Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, 2006). Situacija je još komplikovanija u ruralnim područjima usled manjka kvalifikovanog osoblja koje može da podučava veronauku malim grupama učenika (Popov & Ofstadt, 2006: 79). Međutim, kako ove dominantne konfesije uživaju privilegovan položaj u bosansko-hercegovačkim političkim okvirima, njihova izloženost različitim oblicima diskriminacije privlači pažnju javnosti. Ove zajednice imaju jako uporište u društvu i državnim institucijama, i stoga su u mogućnosti da se bore za svoja prava u slučaju njihovog kršenja.

Kada je reč o "malim" religijskim manjinama, one se nalaze van versko-obrazovnog sistema u državnim školama, i stoga njihova deprivacija retko privlači pažnju državnih zvaničnika, pa čak ni akademske zajednice i NVO sektora. Jedan aktivista NVO-a, koji saraduje na OEBS-ovom projektu *Kultura religija*⁶, rekao mi je da su odnosi između verskih zajednica u BiH isuviše komplikovani, a postali bi još komplikovaniji kada bi uključili protestantske i ostale manje religijske zajednice u diskurs o verskoj nastavi. Na prvi pogled takva retorika izgleda racionalno, budući da je usmerena na srž problema - tj. na težnju da se poboljšaju odnosi između tri dominantne konfesije čiji su odnosi opterećeni konfliktima, uzajamnim sumnjama i tenzijama, pa da se potom krene dalje. Ali, ako idemo dublje u sadržaj problema, on upravo proizlazi iz tavnog restriktivnog, tro-konfesionalnog pristupa, i ne može se ni rešiti u njegovim okvirima. Sve dok takva retorika dominira, naše društvo neće biti u stanju da krene napred, i postane istinski demokratsko, otvoreno i inkluzivno.

3.2.2. Slika o sebi "malih" verskih manjina

Demokratsko društvo temelji se na aktivnoj participaciji svih građana u javnoj sferi. Obrazovni sistem jedan je od najvažnijih kanala socijalne promocije, mobilnosti i izgradnje aktivnog građanstva. Oni koji su na bilo koji način isključeni iz obrazovnog sistema su, takođe, lišeni mogućnosti da potpuno i aktivno participiraju u demokratskom građanstvu. Ova isključenost utiče na načine na koje su ove grupe definisane od drugih, ali i na izgradnju njihove slike o sebi.

Proces oblikovanja slike o sebi dosta je istražen, i njegov koncept je razvijen u okviru psihologije. Reč je o prilično kompleksnom fenomenu koji se ne može u potpunosti prikazati u ovoj studiji, ali je bitno naglasiti njegovu važnost za razvoj pozitivnih ili negativnih stavova o sebi⁷. Različita istraživanja u svetu i našem regionu potvrdila su da su protestantske porodice i deca iz ovih porodica perfekcionista, sa sistemom vrednosti i ponašanja u kom se naglašava etika rada, reda i odgovornosti. Imaju razvijeniji super-ego i stroge moralne standarde (Kuburić, 1998: 479). Međutim, u sredinama u kojima su u manjinskom statusu a posebno u onima u kojima su odbačeni od drugih, dolazi do ometanja nekih aspekata njihove lične samoevaluacije: npr. može doći do različitih blokada u komunikaciji i destabilizacije strukture self koncepta (Kuburić, 2006: 99). Za vreme istraživanja, saznala sam da se protestantski vernici osećaju sve vreme odbačeno od društva. Kao što mi je podvukao pastor Aleksandar Trajkovski iz Baptističke crkve u Novom Travniku, to osećaju i deca i roditelji. Takođe je rekao da je to "nešto što moramo prihvatiti i živeti sa tim... , jer i Isus je svim ljudima činio samo dobro pa su ga ipak proganjali i razapeli". Pastor iz Adventističke crkve rekao je učtivo i skromno: "Navikli smo se na to". Takav oblik mirenja sa nepravednom stvarnošću može da vodi u još veću izolaciju ovih grupa iz društva i jačanja njihove isključenosti i različitih predrasuda prema njima. Sa druge strane, neke protestantske zajednice žele da više budu uključene u naše društvo i da doprinesu njenoj poratnoj obnovi i demokratskoj konsolidaciji. Na veb stranici Hrišćanske adventističke crkve u BiH, upravo, stoji da se na protestantske zajednice često gleda kao na društveni nusproizvod. Ipak, one teže da budu priznati deo društva i doprinesu njegovom razvoju, kao što su činili i još čine mnogi ugledni članovi ove verske zajednice⁸.

Jedan od mogućih mehanizama za razbijanje začaranog kruga njihove "nevidljivosti" i izolacionizma je obrazovni sistem, uzimajući u obzir nezamenljivu funkciju koju on ima u modernim društvima, kao i velik javni značaj koji se daje verskoj nastavi u javnim školama od strane mnogih interesnih grupa u našem društvu i međunarodno zajednici.

⁶ Ovde treba naglasiti da je to izjavljeno za vreme neformalnog razgovora, i da nije zvaničan stav te nevladine organizacije (*Sarajevski otvoreni centar*) o položaju verskih manjina. Ali, kao što se često ističe u društvenim naukama, neformalne izjave mogu biti od veće koristi od izjava dobijenih za vreme formalnih intervjua, s obzirom na činjenicu da ispitanici ponekad žele da sakriju prave stavove i odnose prema određenim fenomenima.

⁷ Obično se mere na jedanaestostepenoj skali, sa bipolarnom dimenzijom.

⁸ Kostadinović, R. (March 26, 2008), *Molitveni međuvjerski dijalog u Adventističkoj crkvi Sarajevo*, preuzeto decembra 2008, sa <http://adventisti-bih.com>

3.2.3. Slike o "malim" verskim zajednicama u nastavnim planovima tri dominantne konfesije

Način na koji nas drugi gledaju i definišu utiče na način na koji gledamo sebe, i hteli mi to ili ne, utiče i na naše delovanje. Naročito ako su ti drugi "značajni", i čine model za naše ponašanje ili pak imaju moćniju poziciju od nas. Uzimajući u obzir da tri dominantne konfesije u BiH imaju uticajnu poziciju iz više razloga (kao što su broj vernika, podrška države, istorijska pozicija, politički uticaj i sl.), način na koji one gledaju na manje zajednice takođe treba prikazati. To je u funkciji naglašavanja glavne argumentacije studije, a to je da je postojeća versko-obrazovna politika u javnim školama neadekvatna kada je reč o verskim manjinama. Na osnovu kvalitativne analize udžbenika za versku nastavu tri dominantne konfesije, došlo se do sledećih zaključaka.

Udžbenici islamske veronauke su usko konfesionalni. Ovaj zaključak baziran je na pažljivoj analizi verskih udžbenika islamske veronauke od 1. do 9. razreda osnovne škole. Udžbenici su pisani sa pozicije posedovanja apsolutne istine, a cilj im je kako se navodi stvaranje vernih i praktičnih sledbenika Muhameda a.s. (Omerdić & Haljdžisilahović, 2004: 5). Islam je opisan kao savršena religija, a jevrejski i hrišćanski proroci su samo pripremili put za dolazak poslednjeg i najsavršenijeg proroka Muhameda. Dete je predstavljeno u kontekstu homogenog muslimanskog okruženja. U udžbeniku za šesti razred se čak tvrdi da se svako dete rodi u prirodi islama, ali ga njegovi roditelji učine Jevrejnom ili hrišćaninom (Ćatović, 2004: 22). Šta veruju drugi od kojih su muslimani navodno superiorniji nije, međutim, nigde spomenuto. Iz proste činjenice da "veće" i tradicionalnije konfesije nisu mogle da nađu mesto u udžbenicima islamske veronauke, logično sledi da i "manje" zajednice ostaju nevidljive.

Udžbenici pravoslavne veronauke su, takođe, čisto konfesionalni, što proizlazi iz analiza udžbenika od 1. do 9. razreda osnovne škole. Pisani su sa temeljnog polazišta da je Pravoslavna crkva jedina hrišćanska crkva koja je održala čistotu apostolske vere, dok, npr. Katolička organizuje crkvu po svom nahođenju (Mojsilović, 2004: 21). Osnove pravoslavnog hrišćanstva prikazane su u vezi sa srpskom nacionalnom istorijom i različitim borbama za nacionalno oslobođenje. Vlastita grupa predstavljena je kao konstantno proganjana tokom istorije. Skoro da i nema informacija o drugim religijama, ali su neki "drugi" privukli malo više pažnje autora udžbenika za osmi i deveti razred, i to u poglavlju o sektama (gde po autorima spadaju Satanisti, Adventisti, Pentakostalci, Jehovini svedoci). Tu je navedeno da je težnja sekti da unište osobu, porodicu i celo društvo. Sektaši su lažni učitelji i njihova učenja su usmerena protiv Hrista spasitelja (Mojsilović, 2004: 21). Njihove jeretičke knjige se ne smeju čitati, a sa njihovim članovima se ne sme stupati u kontakt. U udžbeniku za peti razred, u delu o ekumenizmu, odbačena je ideja jedinstva katolika i protestanata s obzirom na činjenicu da ne dele istu religiju, - poslednji su je, naime, pokvarili svojim pogrešnim učenjima (Mojsilović, 2001: 55). Iz ovih razloga, može se zaključiti da udžbenici pravoslavne veronauke direktno podstiču stereotipe prema malim verskim zajednicama protestantskog nasleđa, stavljajući ih u isti kontekst sa satanistima i različitim kultovima.

Udžbenici za sve razrede katoličke veronauke u osnovnoj školi su, takođe, analizirani. Oni su isto konfesionalni, ali pisani u širem, otvorenijem okviru i stilu. Neka religijska pitanja stavljena su u kontekst ljudskih prava, a učenicima se daju osnovni podaci i o drugim religijama već od prvog razreda osnovne škole (Jakšić & Mićanović, 2004: 2, 11). Različite religijske tradicije predstavljene su na deskriptivan, neutralan način. Međutim, informacije o drugim religijama stavljene su u isuviše širok kontekst, sa skoro nikakvim specifičnim podacima o njihovoj prisutnosti u regiji. Uzimajući u obzir da je vlastita zajednica predstavljena kao stalno proganjana i

ugrožavana tokom istorije pa sve do danas (naročito u udžbeniku za osmi razred koji se bavi istorijom katolicizma u Hrvata) upitno je da li "drugi" mogu biti tretirani na nepristrasan i fer način, iako se na prvi pogled čini da je to bio cilj.

3.2.4. Tolerancija i pluralizam u perspektivi dominantnih konfesija

Islamski i pravoslavni udžbenici samo mestimično navode svoju orijentaciju ka verskoj toleranciji, međutim stil kojim su pisani i različite izjave koje se u njima daju, ukazuju da se radi o čisto deklarativnom pristajanju na toleranciju. Vlastita religija se posmatra kao sveobuhvatan i savršen sistem, iz čega implicitno sledi da su drugi religijski sistemi manje vredni. Takav koncept ne promovise poštovanje i razumevanje između različitih konfesija, i otežava socijalnu koheziju. U oba nastavna plana i programa izražena je jaka netolerancija prema ateistima. Ateisti su opisani kao dezorijentisani, nestabilni i grešni ljudi, bez smisla života (Čatović, 2005: 95; Vrhovac, 2004). Islamski i pravoslavni udžbenici stoga ne doprinose razvoju našeg društva kao pluralnog i tolerantnog. Imaju tendenciju da simplifikuju složena pitanja i predstavljaju društvene probleme i među-religijske odnose "crno - belo".

Udžbenici katoličke veronauke naglašavaju potrebu za dijalogom između različitih ljudi s obzirom na činjenicu da su svi ljudi povezani i da je svaka osoba važna za čovečanstvo. U njima se, takođe, navodi značaj pomirenja između različitih grana hrišćanstva i zajedničko nasleđe i uzajamno poštovanje Jevreja i hrišćana (Periš, 2004: 62). Dok se u islamskim i pravoslavnim udžbenicima samo pomalo, kratko navodi princip tolerancije⁹, u katoličkim udžbenicima ovaj princip je više razjašnjen i elaboriran, i stavljen u kontekst realnog življenja i ličnog iskustva svakog učenika. Tolerancija je definisana kao religijska vrednost i norma, te se na taj način može lakše preneti učenicima. Katolički udžbenici, takođe, kritikuju neke periode iz istorije Katoličke crkve i praksu svetih i krstaških ratova, zloupotrebu moći nekih papa, simoniju itd. (Periš, 2004: 107-109), što omogućava učenicima da razviju kritički odnos prema vlastitoj tradiciji i budu otvoreniji prema drugima. Navode se zanimljivi citati ne samo iz hrišćanskih svetih spisa, već i iz drugih svetih knjiga. Učenici su na taj način pripremljeniji za ulazak u pruralističko društvo. Međutim, nema tolerancije prema onima koji ne veruju u Boga. Ateisti su ljudi koji su zaboravili etičke i moralne principe. Ovde treba naglasiti da pluralnost verovanja podrazumeva i pluralnost neverovanja, i da je sloboda vere nerazdvojna od slobode i od vere.

Ako uzmemo u obzir da verska nastava ima mnogo potencijala za podsticanje poštovanja drugih i smanjenje konflikta, samo su katolički udžbenici delom ostvarili taj potencijal. Katolički udžbenici eksplicitno odbacuju versku diskriminaciju, antisemitizam i otvaraju vrata za međuverški dijalog¹⁰. U njima se, takođe, sa kritičke distance govori o nekim periodima katoličke istorije, što nije slučaj u u pravoslavnim i islamskim udžbenicima. Učenje o drugim religijama i poštovanje drugih jedan je od ciljeva katoličke verske nastave, kao što je definisano u njenom planu i programu (Biskupska konferencija BiH, 2003: 10-11), a što nije slučaj sa planovima i programima druge dve konfesije. Najviše pažnje drugim religijama dato je u katoličkim udžbenicima, u kvantitativnom i kvalitativnom smislu (Smajić, 2008: 118). Sa druge strane, Katolička crkva proklamuje da poseduje posljednje istine, a u udžbenicima se mogu naći i neki negativni religijski prikazi drugih, iako doduše samo u istorijskom kontekstu¹¹. Iz ove kvalitativne analize udžbenika tri dominantne konfesije, gde smo takođe prepoznali njihove pretpostavljene tvrdnje, iznešene i neiznešene zaključke, možemo izvesti zaključak da je generalna socijalna i religijska klima u društvu nepovoljna za pripadnike malih verskih zajednica i za njihovu inkluziju u društvo.

⁹ Npr.: u udžbeniku za šesti razred pravoslavne veronauke kratko je navedeno da Srbi moraju učiti svoju decu da budu verna svojoj religiji i tradiciji, ali i da poštuju druge (Pajić, 2004: 46). U islamskim udžbenicima navodi se, kroz pesnički oblik, da su svi muslimani braća, ali da islam ne propisuje mržnju prema drugima (Čatić & Stulanović, 2004: 101).

¹⁰ Tako u udžbeniku za peti razred stoji da Katolička crkva ne odbacuje ono što je isto i sveto u drugim religijama, i da duboko poštuje njihova učenja i oblike ponašanja i života koji, iako različiti u mnogim aspektima od njenih stajališta, odražavaju svetlost božanske istine koja obasjava sve ljude (Razum, 2007: 33).

¹¹ To je naročito naglašeno u odnosu prema muslimanima - Turcima (Periš, 2004: 97), ali se može opaziti i kada je reč o odnosu prema drugim religijama. Tako su npr. Jevreji opisani kao „naša braća“ sa kojima delimo zajedničke vrednosti, ali u isto vreme je prisutan negativan prikaz Jevreja Hristovih savremenika. Kada je reč o protestantizmu, njegove osnovne karakteristike su opisane na neutralan i deskriptivan način, a na drugoj strani je Martin Luter prikazan kao isuviše „radikalan i nefleksibilan“ u svojim pogledima na reformaciju, što ga je dovelo do razdvajanja od Katoličke crkve (Periš et al., 2005: 130).

4. POLICY ALTERNATIVE

4.1. Okvir analize

Problem o kom se raspravlja u ovoj studiji i koji se pokušava rešiti razmatran je na osnovu različitih i značajnih studija iz oblasti verskog obrazovanja, pri čemu su uzeti u obzir ne samo rezultati istraživanja sa naših prostora, već i šira perspektiva. Ovaj aspekt je, takođe, neophodan s obzirom na činjenicu da religija ima i globalnu i lokalnu dimenziju, i da se ljudska prava trebaju posmatrati iz univerzalne perspektive. Pozicije i stavovi onih koji su direktno diskriminirani postojećom politikom su u potpunosti integrisani u proces opisivanja problema kao i u evaluaciji mogućih alternativnih politika. To je postignuto putem kvalitativne analize primenjene u studiji, odnosno putem intervjua i analize sadržaja, kao što je prikazano u sekciji opisa problema.

U sledećem delu su prikazane razmotrene tri alternative u versko-obrazovnom sistemu u državnim školama. Prezentacija i evaluacija alternativa je bazirana na rezultatima mog istraživanja, kao i na značajnim istraživanjima sprovedenim u ovoj oblasti i različitim versko-obrazovnim politikama u različitim zemljama, njihovim prednostima i nedostacima. Težište je na inkluziji marginalizovanih verskih manjina u obrazovnom sistemu u BiH, podizanju njihovog dostojanstva i ohrabrivanju da u potpunosti participiraju i uživaju građanska prava. Pored inkluzije, korišteni su sledeći kriterijumi na osnovu kojih je izvršena evaluacija predloženih alternativa: pedagoško-didaktičke teškoće, zaštita ljudskih prava, politička izvodljivost, kapaciteti institucija, vreme implementacije, javno odobravanje i dodatni troškovi.

4.2. Alternativa 1: Održavanje postojeće versko-obrazovne politike

Prva alternativa sastoji se u održavanju postojećeg stanja u versko-obrazovnoj politici u javnim školama. Budući da mnoge značajne i uticajne interesne grupe podržavaju postojeći, striktno konfesionalni model, on takođe treba biti razmotren kao opcija i upoređen sa ostalima.

Iako često kritikovan od strane mnogih međunarodnih organizacija, predstavnika civilnog društva i naučnika zbog kršenja ljudskih prava, nametanja segregacije između učenika, nepromovisanja tolerancije i otvorenosti prema drugim verskim grupama, ovaj pristup je donekle baziran na retorici ljudskih prava. Naime, naglašava se da prema mnogim međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima, roditelji imaju pravo da za decu obezbede obrazovanje u skladu sa vlastitim verovanjima i vrednostima¹². Međutim, u Bosni i Hercegovini to važi samo za tri većinske konfesije. S obzirom na činjenicu da pripadnici manjinskih konfesija žive "rasuto" po BiH, organizovanje posebnih časova za ovu grupu učenika nailazi na različite institucionalne prepreke: nedostatak kvalifikovanih nastavnika, manjak prostora u školama, nedovoljan broj učenika koji bi pohađao ove časove itd.

Drugi niz argumenata ističe da svaki pristup verskoj nastavi bar implicitno sadrži pretpostavku o istinitosti religijskih verovanja, i da konfesionalna nastava jedina ima jasni epistemološki i didaktički okvir (Popov & Ofstadt, 2006: 99). Tvrdi se da je nekonfesionalan pristup kontradiktoran, budući da je nemoguće izučavanje bez jasnog odnosa i stava o onome što se izučava. Uprkos zvaničnim tvrdnjama da je nekonfesionalan, takav pristup je ili baziran na zamaskiranom konfesionalnom modelu ili daje radikalni pluralizam koji ne nudi nikakva sredstva za rešavanje (Thompson, 2004: 66).

¹² Npr. član 18 (4) Međunarodne deklaracije o građanskim i političkim pravima (ICCPR-International Covenant on Civil and Political Rights).

Međutim, mnogi istraživači tvrde da dobar deo ove argumentacije nije utemeljen. Tako npr. nije jasno zbog čega bi bilo neizvodljivo učenje o religiji na otvorenoj i neutralnoj osnovi, bez namere prenošenja partikularnih verovanja. Ovaj pristup pokreće mnoga ozbiljna etička i politička pitanja, kao što su poštovanje prava dece i mladih i njihove lične autonomije, zapostavljanje dinamičkog odnosa između individualne religioznosti i grupno utemeljene vere itd. (Jackson, 2006: 38), i što je najvažnije sa aspekta problema kojim se ovde bavimo, održavanje postojeće striktno konfesionalne versko-obrazovne politike gde samo većinske konfesije imaju pristup u javnim školama, što je nedopustivo. Manjinske konfesije će i dalje ostati isključene i nevidljive za sistem.

4.3. Alternativa 2: Uvođenje nekonfesionalnog predmeta u državnim školama

U mnogim evropskim zemljama verska nastava u javnim školama izvodi se samo kao nekonfesionalni predmet. Zagovornici ovog pristupa navode da se samo na taj način može garantovati princip odvojenosti države i crkve. Ovaj pravac, takođe, održava potrebe i tokove modernih društava, koja se sve više i više suočavaju sa razvojem pluralizma verovanja i neverovanja. On priprema učenike za konstruktivan ulazak u pluralno društvo i osposobljava ih da sagledaju i negativne fenomene koji mogu proizaći iz religija (Smrke & Rakar, 2006: 26). Predmet je koncipiran u kontekstu ljudskih prava, bori se protiv različitih stereotipa o drugim konfesijama, inkluzivan je u procesima konceptualizacije i u sadržaju, profesionalan, refleksivan, evaluativan, ukazuje na raznolikosti u okvirima religijskih i sekularnih sistema, omogućava učenicima da izraze i formulišu vlastite pozicije. Glavna zamerka ovom pristupu od strane zagovornika konfesionalnog modela je da on promovise indiferentnost prema religiji i agnosticizam (Jackson, 2006: 38). Međutim, to ne proizlazi iz samog pristupa, već iz načina na koji se ovaj predmet izvodi, nastavnikovih sposobnosti da motivise učenike, njihovog pedagoškog uvida u sposobnosti učenika, i mogućnosti da učenje o religijama učine interesantnim i relevantnim za učenike (OSCE/ ODIHR 2007: 58). Jedna od najvažnijih teškoća u vezi sa ovim pristupom proizlazi iz liberalne perpektive, odnosno problema kako balansirati empatički tretman sa kritičkim koji reflektuje moderne liberalne vrednosti (Kuburić & Moe, 2006: 5).

Misija OEBS-a u Bosni i Hercegovini je 2000. pokrenula pilot projekat *Kultura religija* s ciljem uvođenja nekonfesionalnog nastavnog predmeta u srednjim školama. Predmet nije zamišljen kao alternativa konfesionalnoj verouci, već kao dodatni predmet u zajedničkom kurikulumu (Popov & Ofstadt, 2006: 97). Crkveni zvaničnici u našoj zemlji bili su prilično skeptični prema čitavom projektu, a naročito predstavnici Katoličke crkve¹³, iako su neki od njih priznali da novi predmet može da podstakne poštovanje prema drugim religijama i njihovo bolje međusobno razumevanje (Isanović, 2001: 7). Na regionalnoj konferenciji koju je OEBS organizovao u Sarajevu oktobra 2008. godine, a u kojoj sam i ja učestvovala, mnogi predstavnici verskih zajednica kritikovali su novi predmet. Glavna argumentacija bila je da je religija već dovoljno prisutna u nastavnim planovima i programima (prvenstveno kroz konfesionalnu nastavu, ali se o religiji uči i na časovima istorije, književnosti, umetnosti itd.) i da učenici mogu izgubiti svoje interesovanje za religiju. Neki učesnici konferencije odbacili su predmet zbog njegovog navodnog relativizma, sinkretizma i trivijalizacije vere. Iako se čini da su mnogi verski zvaničnici, koji su inače najuticajnija interesna grupa kada je reč o verskoj nastavi u javnim školama, protivnici novog predmeta, on se od ove školske godine uvodi u mnogim srednjim školama u BiH. Predmet je trenutno uveden kao eksperimentalan u srednjim školama u Republici Srpskoj, redovno se izvodi u nekim kantonima Federacije, ali ne u kantonima sa hrvatskom većinom. Udžbenici su nedavno odštampani, a nastavnici su prošli različite treninge i učestvovali na različitim konferencijama.

¹³ Prema OEBS-ovom izveštaju, Katolička crkva je intervenisala da bi sprečila hrvatskog predstavnika iz ministarstva obrazovanja da učestvuje u projektu (OSCE, 2007: 5).

Kada je reč o položaju malih verskih zajednica i njihove isključenosti iz versko-obrazovne politike u javnim školama, na prvi pogled se čini da će ovaj predmet obezbediti njihovu inkluziju. Predmet je koncipiran u okviru Toledo vodećih načela o podučavanju o religijama i verovanjima u državnim školama, gde se navodi da je "važno dopustiti što većem broju vjerskih zajednica da se izraze i da ih se tretira uz dužno poštovanje... Ne smije se zaboraviti da je većina dobro afirmiranih vjera počela kao mala i nekonvencionalna i da ih je društvo uveliko odbacivalo" (OSCE/ODIHR, 2007: 51). Međutim, javlja se više problema kada je reč o isključenosti malih verskih zajednica. Iako ovaj pristup treba da omogući i manjinskim zajednicama da se izraze, predstavnici pretestantskih zajednica koje sam intervjuisala navode da nisu pozvani da učestvuju u projektu *Kultura religija*. S tim u vezi upitno je da li će ove zajednice dobiti priliku da se predstavljaju drugima kroz novi predmet. Pastor iz Baptističke crkve iz Sarajeva Tomislav Dobutović bio je prilično skeptičan prema čitavom projektu, smatrajući ga delom političke zloupotrebe religije u bosansko-hercegovačkom društvu. Kada je reč o drugim kontraverzama, jedna od njih je da se predmet uvodi u srednje škole, ali ostaje pitanje da li je u stanju otkloniti sve nedostatke konfesionalne nastave u osnovnim školama. Uzimajući u obzir da je većina dece već izložena nekim oblicima verske indoktrinacije za vreme konfesionalne veronauke, upitno je kako će ona reagovati na novi predmet. Ako pak ovaj pristup razmotrimo šire, odnosno ako bismo zagovarali njegovo uvođenje i u osnovnim školama, to bi naišlo na različite teškoće, kao što su: neodobravanje javnosti, institucionalne prepreke i visoki finansijski troškovi. Međutim, trenutna OEBS-ova policy alternativa ne omogućava uključivanje malih verkih zajednica i ne uzima u obzir njihove interese. Njihovoj poziciji treba pristupiti sa stanovišta afirmativne akcije: treba ih tretirati različito od drugih radi postizanja principa pravednosti i podsticanja njihove društvene participacije.

4.4. Alternativa 3: Afirmativna akcija: državno doniranje verske nastave za religijske manjine u njihovim zajednicama

Treća alternativa koja se analizira u ovoj studiji bazirana je na teoriji i praksi afirmativne akcije (ili pozitivne diskriminacije). Osnovna ideja je da se oni u manjinskoj poziciji, koji su diskriminisani ili deprivilegovani iz različitih razloga, trebaju pomoći i podržati, odnosno tretirati različito ali pozitivno. U ovom slučaju radi se o tzv. slaboj pozitivnoj diskriminaciji (*weak positive discrimination*) s obzirom na činjenicu da ne dolazi do diskriminacije većinskih zajednica u korist manjinskih.

U mnogim zemljama uvode se različite politike bazirane na principima afirmativne akcije da bi se adekvatno pristupilo potrebama manjinskih grupa i omogućilo njihovo uključivanje u društvenu zajednicu. Tako npr. u Velikoj Britaniji država je 1997. pokrenula program doniranja škola religijskih manjina. Ova politika pokrenuta je sa ciljem ostvarivanja načela pravednosti, dobrih odnosa u zajednici i uključivanja ovih grupa u društvo (Jackson, 2006: 41). Tako su mnoge škole verskih manjina dobile donacije od države, a među njima su islamske škole, škole Sika, Adventista sedmog dana, Grka pravoslavaca i dr. Iako su se javile i brojne kontraverze kao npr. da li demokratska država treba da donira verske škole i da li će to povećati religijske, verske i kulturne razlike, uvidelo se da će se putem ove politike ostvariti integracija različitih verskih manjina u britansko društvo i podstaći njihova participacija u demokratskim ustanovama i procesima (Jackson, 2006: 50). Prihvatanjem ovog pristupa u našem obrazovnom sistemu, odnosno pomaganjem manjim verskim zajednicama da organizuju versku nastavu u svojim zajednicama i priznavanje toga kao integralnog dela zvanične obrazovno-verske politike, država bi pokazala minimum pravednosti i podstakla njihovu društvenu inkluziju, i doprinela izgradnji poverenja između ovih i većinskih zajednica. Sličan pristup primenjuje se u susednoj Hrvatskoj gde učenici koji nisu katolici mogu da zahtevaju od države da im se časovi veronauke obezbede u njihovim zajednicama (OSCE, 2007: 4).

Uzimajući u obzir evaluacione kriterijume iz okvira analize, ovaj pristup je najpreporučljiviji. Ostvarljiv je u kratkom vremenskom periodu, ohrabruje uključenost deprivilegovanih grupa u obrazovni sistem, ne zahteva značajne dodatne troškove ni promenu zakonskih procedura. Institucionalni kapaciteti za njegovu primenu već postoje. Dodatni troškovi neophodni za ovu opciju relativno su niski - država bi bila obavezna da obezbedi plate za mali broj novih nastavnika (s obzirom na mali broj vernika i dece iz ovih zajednica) i pomogne u obezbeđivanju udžbenika. Ovaj pristup, takođe, ne nailazi na protivljenje javnosti s obzirom na činjenicu da će većinske konfesije nastaviti da organizuju svoju versku nastavu u javnim školama. On je u skladu sa stavovima mnogih protestantskih vernika koji su za potpunu razdvojenost crkve i države. Neki od njih, takođe, tvrde da se religijsko znanje i iskustvo ne može steći u školi, već samo u porodici i verskoj zajednici (to su naročito naglasili pastor Tomislav Dobutović¹⁴ iz Baptističke crkve iz Sarajeva i pastor Dario Kapin iz Pentakostalne crkve iz Zenice). Ovaj pristup je u skladu sa njihovim stavovima i verovanjima, i omogućava im da održavaju svoje religijske i moralne vrednosti i prenose ih u šire društvo koje će početi da ih prepoznaje i respektuje. Postavši na taj način institucionalno priznate, ove zajednice će dobiti mogućnost da uzmu značajniju ulogu u javnim debatama o religiji i pluralnosti, i da doprinesu socijalnoj koheziji kroz komunikaciju i dijalog.

¹⁴ Ovdje je interesantno primetiti da baptistički pastor iz Novog Travnika, iako iz iste crkve kao pastor Dobutović, nije izrazio tako radikalno protivljenje izvođenju verske nastave u školama. To je, verovatno, posledica činjenice da mnoge protestantske zajednice nemaju zvaničan stav u vezi sa ovim pitanjem, kao i da mnoge od njih, naročito baptističke, uživaju visok stepen autonomije svojih lokalnih crkava.

5. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Glavni zaključci ove studije potvrđuju isključenost i marginalizaciju malih verskih zajednica u bosansko-hercegovačkom društvu, što je, takođe, potvrđeno i dodatno pospešeno kroz postojeću versko-obrazovnu politiku. Činjenica da je verska nastava u državnim školama nedostupna ovim zajednicama, da su one izložene različitim oblicima stereotipa i tretirane na nepravedan i pristrasan način, dokazuje da je potrebna akcija s ciljem implementacije alternative koja bi adekvatno rešila ovaj problem. U poglavlju studije u kojem se razmatraju policy alternative analizirane su tri opcije, a treća je evaluarana kao najpovoljnija. Ona se bazira na principima afirmativne akcije po kojima marginalne grupe treba tretirati drukčije od drugih da bi se omogućila njihova uključenost u društvo. Ova opcija ne zahteva značajne dodatne resurse s obzirom na činjenicu da su kapaciteti za njenu implementaciju već prisutni u samim protestantskim zajednicama, ne nailazi na odbijanje javnosti s obzirom na činjenicu da ne dovodi u pitanje postojeći model konfesionalne nastave koji preferiraju tri dominantne konfesije.

Pokretanje ove opcije ne nailazi na značajne teškoće, ali je neophodno postići da obrazovne institucije - ministarstva obrazovanja i uprave škola - prihvate ovu opciju. Ona ne zahteva nikakve zakonodavne promene, s obzirom na činjenicu da je prema zakonu sprovođenje verske nastave u nadležnosti crkvi i verskih zajednica. Opcija zahteva samo adekvatniju primenu ovog principa da bi se zadovoljile potrebe ovih zajednica i da bi obrazovni sistem koji izlazi u susret interesima ovih zajednica bio fleksibilniji. Takođe, neophodno je definisati nadležnosti svih institucija u sprovođenju ove opcije da bi se izbegle nejasnoće. Religijske zajednice će obezbediti nastavno osoblje i formulirati nastavni plan i program. Ministarstva obrazovanja će pomoći u izdavanju udžbenika i obezbediti plate za nastavnike. Škole će prihvatiti pisane izveštaje o verskoj nastavi iz zajednica i uključiti ih u svoje izveštaje. Na taj način, deca iz ovih zajednica će ostvariti jednak tretman sa učenicima iz većinskih konfesija koja pohađaju veronauku u državnim školama. To će ih podstaknuti da aktivno učestvuju u školskom sistemu koji će početi da ih uvažava, i ohrabriti da komuniciraju i razmenjuju vlastita religijska iskustva sa drugima. Nastavnici iz ovih zajednica će biti podstaknuti da komuniciraju sa kolegama iz drugih verskih zajednica, da

razmenjuju znanja i učestvuju u među-religijskom dijalogu. Na taj način biće opskrbljene dodatnim mogućnostima da se predstave drugima i razbiju začarani krug stereotipa i isključenosti malih verskih zajednica iz našeg društva.

Među mogućim preprekama primene ove opcije treba napomenuti da nije sasvim jasno da li će sve protestantske zajednice uzeti aktivno učešće u njenoj primeni. To je posledica značajnog stepena autonomije koju uživaju mnoge protestantske lokalne crkve, ali i kontraverznog pitanja do koje mere je isključenost ovih zajednica prepoznata u ovoj studiji uslovljena njihovom društvenom isključenošću. Kao što primećuje Kristijan Mo, neke od malih protestantskih zajednica suočenih sa društvenom isključenošću su i same vrlo ekskluzivističke, pa se postavlja pitanje u kojoj meri su marginalizovane po svom izboru (Moe, 2008: 13). Odgovor na ovo pitanje je van dometa ove studije, ali moguće rešenje ove kontraverze leži u postupnoj primeni ove alternative. To znači da će se ona primenjivati najpre u onim zajednicama koje su najotvorenije prema njoj - u ovom slučaju u Adventističkoj crkvi, koja je uz to po broju vernika, dece i lokalnih crkvi i najzastupljenija u BiH, a kasnije u drugoj fazi i u drugim zajednicama.

6. PRILOG

Intervjui su vođeni na osnovu dole navednih pitanja. Pitanja postavljena roditeljima su delom preformulisana s ciljem sticanja uvida u njihove vlastite stavove i iskustva njih i njihove dece, dok su pitanja postavljena pastorima formulisana na opštijem nivou, pri čemu, takođe, nisu zapostavljena ni njihova lična iskustva.

1. Kako definišete položaj vaše verske zajednice u bosansko-hercegovačkom društvu?
2. Šta mislite o stanju verske tolerancije u našem društvu?
3. Da li se u BiH poštuju religijske slobode i standardi?
4. Da li su pripadnici vaše verske zajednice izlagani nekim oblicima diskriminacije i netolerancije?
5. Ako da, o kojim oblicima diskriminacije i netolerancije je reč?
6. Da li vaša verska zajednica ima pristup verskoj nastavi u državnim školama?
7. Ako da, molim objasnite na koji način.
8. Ako ne, objasnite zašto.
9. Koliko dece iz vaše verske zajednice pohađa državnu školu u BiH?
10. Da li se osećaju isključeno od okoline zbog različite verske pripadnosti?
11. Kako deca iz vaše zajednice uče o svojoj veri?
12. Zna li da li je vaša zajednica predstavljena u udžbenicima verske nastave tri dominantne konfesije?
13. Ako da, znate li na koji način je predstavljena?
14. Da li su predstavnici vaše zajednice pozivani da učestvuju na javnim raspravama o verskoj nastavi u državnim školama?
15. Da li vaša zajednica saraduje u OEBS-ovom projektu *Kultura religija*? Koje je vaše mišljenje o celom projektu?
16. Da li ste učestvovali u procesima religijskog dijaloga organizovanog od strane NVO-a i/ili državnih institucija?
17. Smatrate li da postojeći sistem verske nastave u javnim školama u BiH treba promeniti? Iz kojih razloga tako smatrate?
18. Ako da, koja je alternativa po vašem mišljenju najbolja?
19. Dodatni komentari.

7. LITERATURA:

Biskupska konferencija (2003). *Plan i program katoličkoga vjeronauka u osnovnoj školi*. Zagreb i Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine

Blaxter, L. & Hughes, C. & Tight, M. (2003). *How to Research*. Maidenhead & Berkshire: Open University Press

Cvitković, I. (2005). *Religije suvremenog svijeta*. Sarajevo: DES

Cvitković, I. (2006). The Relation of „Historically Based“ Religious Communities towards Protestant Communities in Bosnia and Herzegovina. *Protestantism on the Balkans in the Past, Today and the Future*, 51- 61.

Ćatović, M. (2004). *Vjeronauka za šesti razred osnovne škole*. Sarajevo: El- Kalem

Council of Europe. *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (Council of Europe, 1950). Retrieved on May 8, 2008, from <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm>.

Council of Europe (2008). *White Paper on Intercultural Dialogue „Living Together as Equals in Dignity“*. 118th Session of the Committee of Ministers, Strasbourg, 7 May 2008

Government of BIH. Framework Law on Primary and Secondary Education. *Official Gazette*

Grix, J. (2001). *Demystifying Postgraduate Research*. Birmingham: University of Birmingham Press

Grupa autora (2007): *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine

Isanović, N. (2001). Kultura religija - zamjena za vjeronauku ili novi predmet. *Novi horizonti* 21, 6-10.

Jackson, R. (2006). *Rethinking Religious Education and Plurality. Issues in Diversity and Pedagogy*. London and New York: Routledge Falmer

Kodelja, Z. & Bassler, T. (2007). *Religija i obrazovanje u otvorenom društvu*. Sarajevo: Open Society Institute

Kostadinović, R. (March 26, 2008), *Molitveni međuvjerski dijalog u Adventističkoj crkvi Sarajevo*, Retrieved on December 2008, from <http://adventisti-bih.com>

Krneta, D. (2005). Vjeronauka u školi u Republici Srpskoj: Između apologetike i osporavanja. *Religija i tolerancija* 3, 7- 21.

Kuburić, Z. (1998). Images of God in Religious Experience. *Facta Universitatis, Vol. 1, No 5*, 471-484.

- Kuburić, Z. (2005). Uvod u metodiku verske nastave. *Religija i tolerancija*, 3, 24- 40.
- Kuburić, Z. & Moe, C. (Eds.) (2006). *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkans*. Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Kuburić, Z. (2006). Protestant Family- Between Blessing and Prosperity. *Protestantism on the Balkans in the Past, Today and the Future*, 95-101.
- Moe, C. (2005). Religious Human Rights and Religion in Schools. Paper presented at the international conference "Religion in Schools: Problems of Pluralism in the Public Sphere", Kotor, Montenegro, 22-24 April, 2005
- Moe, C. (Ed.). (2008). *Images of the Religious Other: Discourse and Distance in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Mojsilović, N. (2004). *Pravoslavna vjeronauka za V razred osnovne škole*. Banja Luka: Katihtetski odbor
- Ništović, H. (2005). *Vjeronauka za drugi razred osnovne škole*. Sarajevo: El- kalem
- OSCE BIH (2005). *Raising Debate: Is BiH Respecting its International Commitments in the field of Education*. Question for the Citizens of BiH. Retrieved on August 20, 2008 from <http://www.oscebih.org/documents/1501-eng.pdf>
- OSCE/ODIHR (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: OSCE
- OSCE BIH (2007). *Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religion*. OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, Education Department. Retrieved on December 14, 2008, from <http://www.oscebih.org/documents/9906-eng.pdf>
- Pajić, N. (2002). *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve sa Narodnom Istorijom. Pravoslavna vjeronauka za VI razred osnovne škole*. Banja Luka: Katihtetski odbor SPC u RS (Reprinted in 2007).
- Pašalic- Krešo, Adila (2004). *Ustav i obrazovanje u BiH*. Preuzeto 8. juna 2008, sa: www.soros.org.ba/docs_pravo/ustav_txt/prof_dr_adila_kreso.doc (in Bosnian)
- Periš, J. et al. (2004). *S Kristom u život: Vjeronaučni udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Zagreb - Sarajevo: Kršćanska sadašnjost (A 3rd ed. was published in 2007).
- Periš, J. et al (2005). *Zajedno u ljubavi: Vjeronaučni udžbenik za sedmi razred osnovne škole*. Zagreb & Sarajevo: Kršćanska sadašnjost.
- Popov, Z. & Ofstadt, A. (2006). Religious Education in Bosnia and Herzegovina. In C. Moe and Z. Kuburić (Eds.), *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkans* (pp. 73- 107). Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network

Popov-Momčinović, Z. (2007). Udžbenici za islamski, pravoslavni i katolički veronauk u Bosni i Hercegovini. *Religija i tolerancija*, 7, 95- 106.

Račić, A. et al. (2005). *Vjeronauka za peti razred osnovne škole*. Sarajev: El- kalem

Razum, R. (2004). *Pozvani na slobodu: vjeronaučni udžbenik za 6 razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost

Razum, R. (2007). *Ja sam put: vjeronaučni udžbenik za 5 razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost (5th improved ed.)

Silverman, D. (1993). *Interpreting Qualitative Data: Methods of Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage

Smajić, A. (2008). Images of Religious Others in Religious Education Textbooks for Primary Schools in Bosnia and Herzegovina. In C. Moe (Ed.), *Images of the Religious Other: Discourse and Distance in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network

Smrke, M. & Rakar, T. (2006). Religious Education in Slovenia. In C. Moe and Z. Kuburić (Eds.), *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkans* (pp. 9- 38). Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network

Stojanović, V. (2002). *Dogmatsko bogoslovlje: Pravoslavna vjeronauka za VII razred osnovne škole*. Banja Luka: Katihetski Odbor SPC u RS

Taušan, M. (03.01.2009)., „Ne poštuju svece, obraćaju se direktno Bogu“, *Nezavisne novine*. Retrieved on January 8, 2009, from www.nezavisne.com/nedjeljnje/vijesti/35089/Ne-postuju-svece-obracaju-se-direktno-Bogu.html

Thompson, A. (1996). *Critical Reasoning: A Practical Introduction*. London: Routledge

Thompson, P. (2004). Whose Confession? Which Tradition?. *British Journal of Religious Education*, 26, 61-72.

UN. *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (UN, 1966/1976). Retrieved on April 8, 2008, from <http://www.ohchr.org/english/law/cescr.htm>

U.S. Department of State (2006). *Bosnia and Herzegovina; International Religious Freedom Report 2006*. Washington DC: Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. Retrieved on June 5, 2008 from <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71372.htm>

Vrhovac, S. (2004). *Pravoslavna vjeronauka za IX razred osnovne škole: Pravoslavna etika*. Banja Luka: Katihetski odbor

Vukomanović, M. (2001). *Sveto i mnoštvo: izazovi religijskog pluralizma*. Beograd: Čigoja štampa

Young, E. & Quinn, L. (2003). *Writing Affective Policy Research Papers: A guide for Policy Advisors in Central and Eastern Europe*. Budapest: ISI/LGI

Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo je Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika početkom 2004. godine. Osnovni cilj programa je unaprijeđenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo argumentovani dijalog i razvio takav način donošenja odluka u oblasti javnih politika koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama.

Program obuhvata edukaciju iz oblasti istraživanja javnih politika, stipendije za istraživanje i mentorstvo u toku istraživanja. Do sada je, u okviru ovog programa, stipendirano 48 istraživača. Sva istraživanja su dostupna na www.soros.org.ba.